مجله علمی پژوهش در مدیریت و مطالعات اجتماعی (سال سوم)
شماره ۹ / پاییز ۱۳۹۶ / ص ۴۶- ۳۷

بانکداری اخلاقی، بانکداری اسلامی و قرض‌الحسنه

امیرفریدنیا[1]، سمیه ناصرامینی جلودار[2]

[1] عضوهیئت علمی، گروه مدیریت، دانشگاه پیام نورتهران

۲ دانشگاه آزاد تبریز

نام نویسنده مسول:
امیرفریدنیا

چکیده

بانکداری اسلامی بخشی از مفهوم وسیع اقتصاد اسلامی است که سیستم ارزشی و اخلاقی اسلامی را با ساختار اقتصادی ترکیب می کند. از جمله نهادهای رفتاری اقتصادی برگرفته از حاکمیت ارزش‌های اسلامی که می تواند سهم مؤثری در تامین هدف‌های‌اقتصادی کشورهای‌اسلامی داشته باشد؛ نهاد قرض‌الحسنه است. شاخص اخلاقی به جایگاه قرض‌الحسنه در تجهیز و تخصیص منابع بانکی توجه دارد و به میزان ترویج قرض‌الحسنه در بانکداری اشاره دارد. اهتمام اصلی بانک‌های‌اسلامی این است که روش‌های‌مالی آن‌ها براساس قوانین‌شریعت باشد. با توجه به تأکید شریعت بر ارزش‌های‌اخلاقی می‌توان مطمئن بود هر خدمتی که در بانکداری‌اسلامی ارائه می‌گردد؛ مبتنی بر اخلاق است؛ پس می توان با جذب و تخصیص قرض‌الحسنه، در جهت حذف ربا به اهداف بانکداری‌اسلامی دست‌یافت. روش‌تحقیق در این پژوهش اسنادی است. در این مقاله با توجه به مفهوم اخلاق در بانکداری و جایگاه‌اخلاق در بانکداری‌اسلامی، نقش قرض‌الحسنه در حذف‌ربا بیان شده و در پایان پیشنهادهایی برای پیشرفت‌صنعت‌بانکداری ارائه شده‌است.

واژگان کلیدی: اخلاق، اصول اخلاقی، بانکداری اسلامی، بانکداری اخلاقی

مقدمه

الگوی صنعت بانکداری یکی از مهمترین بخش‌های هر اقتصادی محسوب می‌شود و در اقتصاد ایران نیز از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا به دلیل عدم توسعه لازم بازار سرمایه، در عمل این بانک‌ها هستند که عهده دار تأمین مالی بلند مدت می باشند؛ از طرفی در فرآیند آزاد سازی بازارهای مالی و پیوند با بازارهای جهانی، کارایی، شرط لازم است(حسینی و سوری، ۱۳۸۶: ۱۲۹)؛ اما در ایران به دلیل فقدان کارایی لازم نظام های مالی، به نظر می‌رسد بانک‌ها نتوانسته‌اند در جایگاه اصلی خود قرار گیرند و رسالت خود را به درستی ایفا کنند؛ از طرفی توسعه پایدار اقتصادی بدون رشد و توسعه بازارهای مالی، امکان‌پذیر نیست(اطمینان،۱۳۸۲). با توجه به اینکه فعالیت بانکداریاسلامی بسیار جوان است(مشرف جوادی و قوچی فرد،۱۳۸۸: ۱۰۴)؛ در کنار آن نهاد قرض‌الحسنه می تواند سهم مؤثری در تامین هدفهای اقتصادی کشورهای اسلامی داشته باشد (ابونوری و قاسمی تازه آبادی، ۱۳۸۶: ۱۴۴). این نقش به حدی است که تصور اقتصاد بدون بانک در روزگار ما مشکل است(میر مغزی ،۱۳۸۶: ۶۲). با توجه به تأکید های وارد شده در اسلام دربارۀ قرض الحسنه و تأکید بر انگیزه های خیرخواهانه در آن، ترویج قرض الحسنه در نظام مالی اسلام، از طرفی موجب تحقق و اعتلای معنویت در سطح جامعه است و از طرف دیگر، قرض الحسنه به منزلۀ راه کاری اسلامی، به دسته ای از نیازهای افرادی که به وجوه مالی احتیاج دارند؛ پاسخ می دهد(محقق نیا،۱۳۸۹:۱۴۵). نهاد قرض الحسنه رفتاری اقتصادی برگرفته از حاکمیت ارزش های اسلامی با حس نوع دوستی است که می تواند باعث انتقال اختیاری هزینه فرصت استفاده از وجوه از طبقه های پردرآمد به طبقه های کم درآمد و در نتیجه باعث کاهش نابرابری (هرچند ناچیز) در توزیع درآمدها در جامعه شود (ابونوری و تازه آبادی،۱۳۸۶، :۱۵۷). اگر بانک‌ها این وظیفه‌ها را به خوبی انجام دهند، می تواند نقش مؤثری در توسعه کشورها داشته باشند (میر مغزی ،۱۳۸۶: ۶۲). به همین خاطر در قانون بانکداری بدون ربای جمهوری‌اسلامی ایران، توجه خاصی به قرض‌الحسنه شده است و از این قرارداد در تجهیز و تخصیص منابع استفاده شده است (محقق نیا، ۱۳۸۹: ۱۴۷). با توجه به اینکه نهادهای مالی به واسطه انطباقشان بر شریعت، عموماً اخلاق قلمداد می‌شوند و به دنبال ارتقای عدالت و رفاه در جامعه هستند (تقی نتایج و همکاران،۱۳۹۱: ۲۸۳)؛ ولی در شرایط کنونی رعایت نشدن برخی معیارهای اخلاقی، نگرانی های زیادی را در بخش های دولتی و غیردولتی به وجود آورده است. سقوط معیارهای رفتاری در بخش دولتی، پژوهشگران را واداشته تا در جستجوی مبناهای نظری در این رابطه باشند تا بتوانند مسیر مناسب اجرایی آن را فراهم سازند. نتایج حاصل از پژوهش شاو و همکارش نشان می دهد که بکارگیری الگوهای ارزشی و اخلاقی در شرکت های خصوصی به درک بهتر خواسته های مصرف کنندگان کمک نموده و منجر به بررسی و تامین نیازهای آنها شده است به طوری که میزان سودآوری در شرکت های مذکور را نیز افزایش داده است. لذا یکی از عمده ترین دغدغه های مدیران کارآمد در سطوح مختلف، چگونگی ایجاد بسترهای مناسب بـرای عوامل انسانی شاغل در تمام حرفه ها است تا آنها با حس مسئولیت و تعهد کامل به مسایل در جامعه و حرفه خود به کار بپردازند و اصول اخلاقی حاکم بر شغل و حرفه خود را رعایت کنند. بنابراین برای دستیابی به این اهداف، درک صحیح از مفهوم اخلاق و ویژگی ها و اصول اخلاقی حاکم بر بانکداری اسلامی، بیان جایگاه اخلاق در بانکداری اسلامی، ترویج آن در نظام مالی اسلام با توجه به تأکیدهای وارد شده در اسلام دربارۀ قرض‌الحسنه و تأکید بر انگیزه‌های خیرخواهانه و حس نوع دوستی در آن، ضروری است.

۲. ادبیات نظری

روش ارزیابی و بیان میزان موفقیت بانکداری اسلامی تطبیق آن با معیارها و شاخصه‌های بانکداری اسلامی مطلوب است. به همین دلیل، شاخص‌های بانکداری اسلامی مطلوب، در سه بخش فقهی، اخلاقی و کارامدی تعریف گردیده است. شاخص‌های فقهی شامل میزان سلامت معاملات بانکی از ربا، میزان صوری نبودن معاملات، میزان ضرری نبودن معاملات، میزان سلامت معاملات از غرر و میزان حرام نبودن معاملات بانکی می‌گردد. شاخص اخلاقی به جایگاه قرض‌الحسنه در تجهیز و تخصیص منابع بانکی توجه دارد و به میزان ترویج قرض‌الحسنه در بانکداری اشاره دارد. شاخص‌های کارامدی نیز مواردی مانند میزان استفاده از نیروهای متعهد و متخصص، میزان استفاده از فناوری‌ها، میزان سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های پربازده، میزان جذب منابع بانکی، میزان گستردگی شعب و مطلوبیت مکانی آن‌ها، میزان مشتری‌مداری، میزان پایین بودن مطالبات معوّق بانکی، میزان تأثیرگذاری در رشد و توسعۀ اقتصادی کشور، میزان واقعی بودن معاملات بانکی و میزان ساده‌بودن متن قراردادهای بانکی را شامل می‌شود (داودی و بیدار، ۱۳۹۰: ۴۹) که در این بخش به بحث شاخص اخلاقی می پردازیم.

۲-۱. اخلاق و بانکداری اخلاقی

اخلاق از نظر لغت به معنای عادت، خصلت و خوی است و در اصطلاح به این امر می پردازند که چگونه باید زندگی کرد، چه کاری درست و چه کاری نادرست است. بنابراین اصطلاح اخلاق هم به تحلیل مربوط است و هم با رفتار سر و کار دارد؛ پس هم جنبه هنجاری و دستوری دارد و هم جنبه اثباطی. اخلاق را مجموعه‌ای از صفات روحی و باطنی انسان تعریف کرده‌اند که به صورت اعمال و رفتاری که از خلقیات درونی انسان ناشی می‌شود، بروز ظاهری پیدا می‌کند؛ بدین سبب گفته می‌شود که اخلاق را از راه آثارش می‌توان تعریف کرد. استمرار یک نوع رفتار خاص، دلیل بر آن است که این رفتار یک ریشه درونی و باطنی در عمق جان و روح فرد یافته است که آن ریشه را خلق و اخلاق می‌نامند. دامنه اخلاق را در حد رفتارهای فردی تلقی می‌کنند، اما رفتارهای فردی وقتی که در سطح جامعه یا نهادهای اجتماعی تسری پیدا می‌کند و شیوع می‌یابد، به نوعی به اخلاق جمعی تبدیل می‌شود که ریشه‌اش را در فرهنگ جامعه می‌دواند و خود نوعی وجه غالب می‌یابد که جامعه را با آن می‌توان شناخت (تولّایی ،۱۳۸۷). اخلاق به عنوان تنظیم کننده روابط میان انسان ها، همواره از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است. در مدیریت نیز این سازوگار درونی، بدون آن که نیاز به اهرم های بیرون داشته باشد، قادر است عملکردهای اخلاقی را بوجود آورد. نقش اخلاق در عملکردها و رفتارها، در تصمیم گیری‌ها و انتخاب‌ها، در برخوردها و ارتباطات، مهم و تعیین کننده است؛ از این رو است که امروزه بحث اخلاقیات در مدیریت یکی از مباث عمده رشته مدیریت گردیده است (بیک زاده و همکاران، ۱۳۸۹، ص۵). عدم توسعه اخلاق عبارتند از : شکست در فرایند آموزش، شکست در دستیابی به نگرش فراتر از چشم انداز، نبود چارچوب نظارتی مناسب (تقی نتایج و همکاران،۱۳۹۱: ۲۸۷). بانکداری اخلاقی نوعی فعالیت بانکی است که علاوه بر داشتن اهداف متعارف نظام بانکی تلاش دارد با احترام به حقوق آحاد جامعه، حفظ ثبات نظام اجتماعی - اقتصادی، صیانت از محیط زیست و ارتقای سطح اعتماد و اطمینان عمومی به صنعت بانکداری به بهبود کیفیت زندگی افراد جامعه کمک نماید . این نوع بانکداری مفهومی است که از ورود آن به ادبیات متعارف بانکی مدت زمان زیادی نم ی گذرد ، اما به سرعت در حال رشد و توسعه در بعد نظری و اجتماعی بین بانک های جهان است(خرسندیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۱). بانکدارانی که به صورت اخلاقی عمل می کنند نه تنها در جهت رفع نیازهای مشتریان خود عمل می کنند، بلکه به برآورده شدن نیازهای جامعه نیز کمک می کنند. این تعریف از بانکداری اخلاقی به معنای عمل خیریه نیست. این موضوع از این دیدگاه نشأت گرفته که نیکوکاری بخشی از زندگی و از اصول اساسی کارایی است(کلرک، ۲۰۰۹).

۲-۲. اهداف بانکداری اخلاقی

انجام فعالیت های مفید با استفاده از منابع بانکی، سرمایه گذاری و تأمین مالی پروژه های پایدار، سرمایه گذاری در بخش حقیقی اقتصاد، پرهیز از اقداماتی که منجر به آسیب رسانی اقتصادی اجتماعی به جامعه می شود، کمک به حفظ ثبات بازارهای مالی و زمینه سازی توسعه اقتصادی کشور، سرمایه گذاری و اعطای وام به تجارت های اجتماعی و نهادها و سازمان های فرهنگی، ارائه بهترین خدمات و جلب رضایت مشتریان و حفاظت از حقوق و منافع آنان، رعایت حقوق و منافع کارکنان نظام بانکی، حفاظت از اعتبار و شهرت نظام بانکی، ساماندهی اعطای تسهیلات در راستای کاهش فقر و شکاف طبقاتی و حفاظت از محیط زیست از اهداف بانکداری اخلاقی به شمار می روند (خرسندیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۳).

۲-۳. بانکداری اسلامی

بانکداری اسلامی بخشی از مفهوم وسیع اقتصاد اسلامی است که سیستم ارزشی و اخلاقی اسلامی را با ساختار اقتصادی ترکیب می کند؛ برمبنای این اصول اخلاقی و اعتقادی، سیستم بانکداری جدیدی پیشنهاد می‌شود که در این سیستم، بانک اسلامی برای تامین مالی از روش هایی استفاده می‌کند که با اصول اسلامی سازگار است و از عواملی که بر مبنای این اصول حرام است دوری می کند و در معاملات خود به سود و زیان هر دو گروه سهامداران بانک‌ها و موسسات مالی و مشتریان و ارباب رجوع توجه می کند. ویژگی های زیر را برای بانکداری اسلامی می توان نام برد:

-

عدالت: مفهوم عدالت به این معنی است که یک بانک اسلامی نباید هزینه کارمزد زیادی به متقاضیان تحمیل کند.

- توزیع سود: توزیع سود باید بر اساس ریسکی که افر اد تحمل می‌کنند، باشد.
- توزیع زیان: توزیع زیان باید بر اساس میزان توانایی افراد برای تحمل این زیان ها باشد.

در کل بانکداری اسلامی حالت مشارکتی دارد؛ تمام ریسک هایی را که یک واحد تجاری و یا یک شخص بازرگان مواجه می‌شود را در نظر می گیرد؛ سود و زیان بدون توجه به مقدار و مبلغ آن باید بین بانک و مشتری توزیع شود؛ بازده سرمایه گذاری بانک تابعی از زمان نیست و از قبل نیز تعین نمی‌شود (مشرف جوادی و قوچی فرد،۱۳۸۸: ۹۵).

۲-۴. تقسیم بندی بانک‌های اسلامی

بانک‌های اسلامی براساس اینکه در چه محیط و وضعیتی قرار دارند به سه دسته قابل تفکیک هستند:

۱. بانک‌هایی که در کشورهایی فعالیت میکنند که قانونهای آن کشورها مطابق با شریعت اسلامی است و بانکداری رایج در آنجا بانکداری اسلامی است، مثل کشورها ی ایران، پاکستان و سودان؛

۲. بانک‌هایی که در کشورهایی فعالیت می‌کنند که اکثریت مردم آن مسلمانند و بانکداری رایج در آن جا، بانکداری سنتی است، مثل کشورهای مسلمان عربی؛

۳. بانک‌هایی که در کشورهایی فعالیت می‌کنند که اکثریت مردم آن غیرمسلمانند و بانکداری رایج در آن جا، بانکداری سنتی است، مثل کشورهای غربی (اکبریان و رفیعی،۱۳۸۶: ۹۸).

۲-۵. اصول اخلاقی حاکم بر بانکداری اسلامی

اهتمام اصلی بانک‌های اسلامی این است که روش‌های مالی آنها براساس قوانین شریعت باشد و با توجه به تأکید شریعت بر ارزش‌های اخلاقی، هر خدمتی که در بانکداری اسلامی ارائه می‌شود، باید مبتنی بر اخلاق باشد. از مهم‌ترین اصول اخلاقی حاکم بر بانکداری که مورد تأیید اسلام نیز می‌باشد می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. عزت، احترام و تکریم مراجعان؛ (بابایی، ۱۳۹۲)
۲. دسترسی عادلانه اقشار مختلف جامعه به خدمت و محصول بانک در بانکداری اسلامی؛
۳. تاکید بر استقرار و توسعه قرض‌الحسنه برای پاسخگویی به نیاز مالی نیازمندان؛
۴. تلاش برای محرومیت زدایی و توانمندسازی قشرهای ضعیف جامعه با استفاده از تامین مالی خود؛
۵. آسان سازی و روان سازی فرایند ارائه خدمات به مشتریان به منظور کسب رضایت آن ها؛
۶. تنظیم وثایق موردنیاز برای ارائه تسهیلات متناسب با توان مشتری؛
۷. نبود سرمایه گذاری در فعالیت های غیراخلاقی و غیر مفید برای جامعه؛
۸. زمینه سازی و ترویج فعالیت های اخلاقی و خیرخواهانه در جامعه؛
۹. تنظیم ضوابط ارتقاء کارکنان بر مبنای شایسته سالاری؛
۱۰. استقرار نظام جبران خدمات کارکنان بر مبنای عدالت(طالبی و کیانی، ۱۳۹۱: ۱۵۳).

۲-۶. اخلاق در بانکداری اسلامی

برخی اقتصاددانان بانکداری اسلامی را ارائه دهنده خدمات مالی و بانکی اخلاقی توصیف می نمایند. اهتمام اصلی بانک های اسلامی این است که رو ش های مالی آنها بر اساس قوانین شریعت باشد و با توجه به تأکید شریعت بر ارز ش های اخلاقی می توان مطمئن بود هر خدمتی که در بانکداری اسلامی ارائه می گردد می بایست مبتنی بر اخلاق باشد زمانی نظام بانکداری اسلامی به صورت کامل تحقق می یابد که در آن بانک ها علاوه بر اینکه بتوانند نقش واسطه گری پولی اقتصاد را به درستی انجام دهند عملکرد آنها از نظر شرعی نیز با هیچ اشکال و شبهه ای مواجه نباشد. در مورد ویژگی های اصلی تحقق نظام بانکداری اسلامی به صورت واقعی می توان به مواردی نظیر به کارگیری عقود اسلامی و حذف ربا، توزیع عادلانه تسهیلات بانکی بین بخ شها و قشرهای مختلف جامعه، تعیین عادلانه نرخ های سود، وجود شفافیت در قراردادهای بانکی و رعایت اخلاق اسلامی اشاره نمود. (خرسندیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۷).

۲-۷. قرض‌الحسنه

قرض در واژه‌نامه یعنی قطع کردن و بریدن است. مقصود از قرض الحسن آن است که از مال حلال بوده و منت، اذیت و ربا را به دنبال نداشته باشد. اما مقصود از قرض‌الحسنه دادن، صدقه‌ای است که با نیت پاک و صرف خدا داده شود و می توان گفت که همه اعمال نیک اعم از بدنی و مالی، قرض‌الحسنهای هستند که در راه خدا داده می‌شود و در برابر، پاداش وجود خواهد داشت (ابونوری و قاسمی تازه آبادی،۱۳۸۶: ۱۴۲). در نظام مالی اسلامی، قرض‌الحسنه در کنار صدقات، عقود مبادله‌ای و مشارکتی به عنوان یکی از جایگزین‌های ربا در تجهیز و تخصیص منابع معرفی شده است. در حالی که صدقات به نیازمندان حاد به وجوه، عقود به متقاضیان وجوه برای کسب سود اختصاص دارد؛ قرض‌الحسنه پاسخ گوی نیاز افرادی است که نه آنقدر نیازمندند که مستحق وجوه انتقالی باشند و نه آنقدر توانایی دارند که بتوانند با کسب سود، دیگران را نیز در سود خود شریک کنند (محقق نیا، ۱۳۸۹: ۱۴۲). بانک های قرض الحسنه از طریق حساب های جاری و قرض الحسنه پس انداز به تجهیز منابع پرداخته، اقدام به سپرده پذیری از مشتریان می کنند. جمع آوری سپرده ها از طریق حساب های مزبور، حق انحصاری این بانک هاست و بانک های سرمایه گذاری حق استفاده از این نوع حساب ها را ندارند. این بانک ها تمامی منابع خود را پس از کسر ذخایر قانونی و نقدینگی، به صورت قرض الحسنه در اختیار متقاضیان قرار می دهند و تنها مجاز به دریافت کارمزد هستند. به بیان ساده تر، بانک های قرض الحسنه بانک هایی هستند که هم در تجهیز منابع و هم در تخصیص آن ها ، تنها از عقد قرض الحسنه استفاده نموده ، حق بهره برداری از دیگر عقود اسلامی را در تجهیز و تخصیص منابع بانکی ندارند. تسهیلات قرض الحسنه برای تأمین نیازهای اساسی مانند ودیعهٔ مسکن، ازدواج، کمک هزینه، مخارج ناشی از حوادث و فوت، هزینه ها و مخارج زندگی، کمک هزینهٔ درمان، ادای دیون، سفرهای زیارتی، کمک هزینهٔ تحصیلی، خرید کالاهای بادوام، که نیاز ضروری هستند مانند یخچال و ماشین لباس شویی مصرف می گردد. همچنین نیازهای مای بنگاه های کوچک و خرد اعم از بنگاه های صنعتی، کشاورزی، خدماتی و تهیهٔ مسکن ، از طریق تسهیلات قرض الحسنه تأمین می گردد. بانک های قرض الحسنه می توانند علاوه بر تخصیص منابع، که صرفاً از طر یق اعطایئ قرض الحسنه صورت می گیرد، با ارائه دیگر خدمات بانکی به مشتریان، از آنان کارمزد دریافت نمایند (داودی و بیدار، ۱۳۹۰: ۵۰) .

۲-۸. قرض‌الحسنه و ارزش های اسلامی

نهاد قرض‌الحسنه رفتاری اقتصادی برگرفته از حاکمیت ارزشهای اسلامی با حس نوع دوستی است که می تواند باعث انتقال اختیاری هزینه فرصت استفاده از وجوه از طبقههای پردرآمد به طبقههای کم درآمد و در نتیجه باعث کاهش نابرابری(هرچند ناچیز) در توزیع درآمدها در جامعه شود. فارغ از رویکردهای فلسفی و سیاسی، توزیع درآمد و نابرابری یک مسئله اقتصادی است. وضعیت اقتصادی و عملکرد اقتصاد کلان نقش قابل توجهی در ساختار توزیع درآمد یک جامعه درجایگاه یکی از جنبه های نمایان عدالت دارد (ابونوری و قاسمی تازه آبادی،۱۳۸۶: ۱۵۸). در نگاهی کلی، نیازمندان به وجوه مالی را می توان به دو دسته تقسیم کرد؛ برخی از کسانی که در زمان حال با کسری مالی مواجه اند، این توانایی را ندارند که در آینده کسری گذشته را جبران کنند؛ گروهی نیز می توانند کسری به وجود آمده را در آینده جبران کنند. در حالت اول، در درجهٔ اول دولت و در درجهٔ دوم آحاد مردم باید با اعطای کمک های بلاعوض، نیاز های این گروه را پوشش دهند و کمترین سطح معیشت را برای آنان فراهم آورند؛ اما اگر گروه دوم وضعیت دیگری دارند، هنگامی که فردی بتواند در آینده با تلاش خود برای جبران کسری مالی گذشته خود اقدام کند، عقلانی‌ترین شیوهٔ تأمین نیاز مالی این افراد و پاسخ گویی به تقاضای آنان، استفاده از وجوه کسانی است که با مازاد مالی مواجه‌اند و حاضر به عرضهٔ وجوه مازاد خود می باشند. به نظر می رسد که در این مورد نظام مالی مورد نظر اسلام و نظام

پولی و مالی رایج تفاوت چندانی ندارند. اختلاف عمده در چگونگی پاسخ گویی به این نیازها است. اسلام برای حل مشکل متقاضیان و عرضه کنندگان وجوه، راه کارهایی را پیش‌بینی کرده است که با شیوهٔ تجهیز و تخصیص بانکداری سنتی تفاوت‌های ماهوی بسیاری دارد. در واقع، نظام مالی و پولی مورد نظر اسلام در به رسمیت شناختن نیازهای مالی جامعه از هر دو سوی تقاضاکنندگان و عرضه کنندگان، تفاوت چندانی با نظام سنتی و رایج ندارد؛ اما در ارائه راه حل، تفاوت های جدی وجود دارد (محقق نیا، ۱۳۸۹: ۱۴۳).

۲-۹. جایگاه قرض‌الحسنه در نظام مالی اسلام

یکی از مهم ترین تفاوت های نظام مالی اسلام با نظام سنتی و رایج، به رسمیت شناختن انگیزه‌های معنوی در کنار پذیرش انگیزه‌های سودطلبانه است. در واقع، فرهنگ غنی اسلامی با برانگیختن انگیزه‌های معنوی، درصدد تنظیم رفتارهای اقتصادی در جهت رفع نیازهای اقتصادی و اجتماعی است. در این صورت، کسب سود مادی مجاز و قابل احترام است؛ اما تنها انگیزهٔ فعالیت‌های مالی نیست. همچنین ویژگی دیگر نظام مالی اسلامی، همراهی بازارهای پولی با بازارهای حقیقی است. بر اساس این اصل، گردش پول در جامعه باید همراه با جریان تولید کالاها و خدمات باشد تا اقتصاد با مازاد یا کمبود نقدینگی، گردش صوری کالاها و خدمات و یا بی‌تحرکی مواجه نشود. با توجه به دو اصل پذیرش انگیزه‌های معنوی و همراهی بازار پولی و حقیقی در نظام مالی اسلام، می توان به تبیین جایگاه قرض‌الحسنه در آن پرداخت. با توجه به تأکید های وارد شده در اسلام دربارهٔ قرض‌الحسنه و تأکید بر انگیزه‌های خیرخواهانه در آن، ترویج قرض‌الحسنه در نظام مالی اسلام، از طرفی موجب تحقق و اعتلای معنویت در سطح جامعه است و از طرف د یگر، قرض‌الحسنه به منزلهٔ راه‌کاری اسلامی، به دسته ای از نیازهای افرادی که به وجوه مالی احتیاج دارند پاسخ می دهد (محقق نیا، ۱۳۸۹: ۱۴۵). تبیین جایگاه قرض‌الحسنه در نظام مالی اسلام، نیازمند توجه به قالب‌های دیگر طراحی شده برای پاسخ گویی به سایر نیازهای مالی است. اسلام از طرفی قرض‌الحسنه را برای رفع نیاز کسانی قرار داده است که توانایی بازپرداخت بدهی خود در آینده را داشته باشند. در کنار این دسته، دو گروه نیازمندان حاد به وجوه و متقاضیان وجوه برای کسب سود نیز وجود دارند. اسلام برای پاسخ گویی به نیاز این دو دسته، روش های دیگری را در نظر گرفته است. در این چارچوب، نیاز حاد به وجوه که توانایی پرداخت بدهی خود را ندارند، باید با استفاده از صدقات و پرداخت های جبرانی تأمین مالی شوند. نیاز کسانی که درصدد ارتقا سطح زندگی خود یا توسعه فعالیت اقتصادی خود هستند، در صورتی که افراد نیازمندتری در مقایسه با آن ها وجود داشته باشد، باید در قالب قراردادهای مشارکتی یا مبادله‌ای که مستلزم پرداخت مازاد و شریک کردن صاحب سرمایه در سود کسب شده است، تأمین شود. توجه به دسته بندی سه گانه نیازها و قالب های پاسخ گویی به آن ها در اسلام، مشخص می‌کند که قرض‌الحسنه راه حل تأمین نیاز مالی گروه میانه است؛ گروهی که نه آن قدر ناتوان هستند که مستحق پرداخت های جبرانی شوند و نه آن قدر توانایی مالی و اقتصادی دارند که درصدد گسترش و ارتقا سطح زندگی و فعالیت خود باشند. به طور طبیعی، این گروه شامل کسانی می شود که درصدد تأمین نیازهای اولیه زندگی خود هستند یا درصدد آغاز فعالیت اقتصادی کوچکی هستند و هنوز آن چنان این مهارت را به دست نیاورده‌اند که دیگران را نیز در سود خود شریک کنند. از این رو، قرض‌الحسنه به تأمین نیازهای مصرفی ضروری نیازمندان و تأمین سرمایهٔ اولیه فعالیت های اقتصادی کوچک اختصاص خواهد داشت؛ بنابراین، قرض‌الحسنه دارای دو رکن اساسی نیازمند بودن وام گیرنده و داشتن انگیزه‌های معنوی قرض دهنده است. این نهاد اسلامی، با ویژگی های خاص خود، می‌تواند از طرفی به تحقق توسعه متعادل اقتصادی، و از طرف دیگر به رفع فقر، بهبود توزیع درآمد و در نهایت تحقق عدالت اجتماعی اقتصادی و توزیع عادلانهٔ ثروت توأم با رفاه اقتصادی کمک کند (محقق نیا، ۱۳۸۹: ۱۴۶).

۲-۱۰. قرض‌الحسنه در قانون بانکداری بدون ربا

در قانون بانکداری بدون ربای جمهوی‌اسلامی ایران، توجه خاصی به قرض‌الحسنه شده است و از این قرارداد در تجهیز و تخصیص منابع استفاده شده است. در طرف تجهیز منابع، سپرده‌های پس‌انداز و سپرده‌های جاری، بر اساس قرارداد قرض‌الحسنه طراحی شده‌اند. در این چارچوب، سپرده گذاران در قالب قرارداد قرض بدون زیاده، مالکیت وجوه خود را به بانک منتقل می کنند و تا مدتی که این وجوه در بانک قرار دارد، مالکیت آنها نیز در اختیار بانک است. با توجه به اینکه قرض‌الحسنه بر پایهٔ نیازمندی گیرنده و انگیزهٔ معنوی قرض دهنده استوار است، و اساساً نیازمندی یا توانگری شامل افراد حقیقی می شود؛ قانون بانکداری بدون ربای جمهوری اسلامی ایران سپرده‌های جاری و پس‌انداز را در قالب قرارداد قرض‌الحسنه سامان داده است. دادن قرض‌الحسنه به بانک، به منظور اعطای قرض‌الحسنه است؛ نه اینکه بانک‌ها نیازمند قرض‌الحسنه باشند. بانک‌ها مجازند هزینهٔ خدماتی را که به صاحبان سپرده ها ارائه می کنند، به منزلهٔ هزینهٔ تجهیز منابع، از دریافت کنندگان تسهیلات قرض‌الحسنه اخذ کنند؛ ثانیاً بانک یک شخصیت حقوقی است و همان گونه که گفته شد، مسئلهٔ نیازمندی در مورد او معنا ندارد. بر

این اساس، بانک‌ها باید به نیابت از سپرده گذارانی که وجوه خود را در قالب قرارداد قرض‌الحسنه در اختیار بانک‌ها قرار داده اند، منابع جمع شده را به نیازمندان قرض‌الحسنه بدهند. به طور طبیعی، سپرده گذاران نیازمند سپرده‌های جاری و پس‌انداز نیز می‌تواند از مزایای دریافت قرض‌الحسنه سود برند. همچنین از آنجا که منابع جمع شده از طریق حساب‌های جاری، منبع اصلی خلق پول تلقی می‌شوند و خلق پول، امتیازی است که به دولت، به نمایندگی از کل جامعه تلعق دارد، بانک‌ها حق استفاده از این منابع را به منظور منافع خود ندارند. در عوض بانک‌ها باید منابع حاصل ازاین حساب ها را در جهت منافع جامعه که قرض‌الحسنه می‌تواند یکی از بهترین روش‌ها برای تأمین آن باشد، تخصیص دهند. در طرف تخصیص نیز قرارداد قرض‌الحسنه به منزلهٔ روش عرضهٔ بدون سود تسهیلات در کنار سایر روش‌های همراه با سود ثابت یا متغیر در قالب قراردادهای مبادله‌ای و مشارکتی در قانون بانکداری بدون ربا توجه شده است. ارائه تسهیلات بدون سود یکی از ویژگی‌های منحصربه فرد قانون بانکداری بدون رباست که در نظام‌های رایج بانکداری که مبتنی بر حداکثرسازی سود است، جایی ندارد(محقق نیا، ۱۳۸۹: ۱۴۷-۱۴۹).

۳. پیشینه

عرب مازار و کیقبادی (۱۳۸۵) در بررسی جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی ایران نشان دادند که سهم سپرده های قرض الحسنه از کل سپرد ه ها از ۲۵ درصد به تدریج کاهش یافته و طی چند سال اخیر در حدود ۱۰ در صد ثابت مانده است؛ علت آن را به طور عمده در کاهش ارزش مداوم سپرده‌های بانکی در اثر تورم و تمایل مردم به سپرده گذاری در حساب‌های سرمایه گذاری مدت‌دار جهت کسب سود (حفظ ارزش سپرده) دانسته اند. از سویی سهم تسهیلات قرض الحسنه از کل تسهیلات پرداختی نظام بانکی به طور میانگین۶ درصد بوده است. به عبارت روشن تر، نظام بانکی کشور طی سال های مورد بررسی با احتساب ذخیره‌های قانونی به طور میانگین حدود ۶۰ درصد، سپرده های قرض الحسنه را صرف پرداخت تسهیلات قرض الحسنه کرده است. یکی دیگر از علل کاهش سهم سپرده های قرض الحسنه در نظام بانکی، رونق گرفتن صندوق های قرض الحسنه ارزیابی شده است به طوری که این صندوق‌ها کامیاب شده‌اند معادل ۶۰ درصد ارزش سپرده های قرض الحسنه در نظام بانکی را طی این سال ها تجهیز کنند.

مشرف جوادی و قوچی فرد (۱۳۸۸) در تحقیق خود با عنوان " ریسک در بانک ها و موسسات مالی اسلامی(با رویکردی بر ریسک قانونی)" بیان می کنند که: علی رغم مزایایی که بانکداری اسلامی نسبت به بانکداری عرفی دارد، این نوع بانکداری رواج کمی در کشورهای اسلامی داشته و جایگاه بایسته و شایسته خود را ندارد از دلایل مهم عدم تمایل به بانکداری اسلامی؛ فقدان پایه های قانونی برای بانکداری اسلامی، عدم کفایت سیستم قانونی موجود، فقدان قوانین پایه ای برای بانکداری اسلامی؛ عدم وجود قوانین مرتبط با روش های اسلامی تامین مالی و ناکافی بودن قوانین مرتبط با طرح مصون سازی دارایی (تبدیل دارایی ها به اوراق بهادار) مرتبط با اصول شریعت می باشد که باعث شده بانک‌های اسلامی از ابزارهای غیر اسلامی نیز استفاده کنند.

معصومی نیا (۱۳۸۶) نیز در مقاله ای تحت عنوان" اقتصاد اخلاقی، مبانی بینشی، آوازه ها و آثار" عمده ترین مبانی بینشی اخلاق اقتصاد اسلامی را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که آموزه های اسلامی افزون بر ارتقای معنوی انسان با کم ترین هزینه و به مطلوب ترین وجه بین انگیزه های شخصی و منافع عمومی هماهنگی پدید آورد.

۴. روش تحقیق

جهت گردآوری اطلاعات در زمینه مبانی نظری و ادبیات تحقیق موضوع، از منابع کتابخانه ای، مقالات، مورد نیاز و نیز از شبکه جهانی اطلاعات (internet) استفاده شده است لذا پژوهش از نوع اسنادی است.

۵. نتیجه گیری و پیشنهادها

صنعت بانکداری یکی از مهمترین بخش‌های هر اقتصادی محسوب می‌شود؛ زیرا بانک‌ها به عنوان واسطه منابع پولی در کنار بورس و بیمه از ارکان اصلی بازارهای مالی شمرده می‌شوند. بانکداری اسلامی بخشی از مفهوم وسیع اقتصاد اسلامی است که سیستم ارزشی و اخلاقی اسلامی

را با ساختار اقتصادی ترکیب می کند. اخلاقی بودن یا نبودن رفتارها و عملکرد می‌تواند موجب بروز پیامدهای مثبت یا منفی در سطح سازمان گردد. اهتمام اصلی بانک‌های اسلامی این است که روش‌های مالی آن‌ها مطابق با قوانین شریعت باشد. داشتن رایزنان شرعی یا کمیته‌ای از فقیهان مورد احترام که بتوانند فعالیت‌های بانک را تأیید کنند، برای تضمین اعتبار و شهرت این نهاد ضرورت دارد. در راستای همین موضوع قرض‌الحسنه به منزلهٔ راه کاری اسلامی، به دسته ای از نیازهای افرادی که به وجوه مالی احتیاج دارند پاسخ می دهد. این نهاد اسلامی، با ویژگی های خاص خود، می‌تواند از طرفی به تحقق توسعه متعادل اقتصادی، و از طرف دیگر به رفع فقر، بهبود توزیع درآمد و در نهایت تحقق عدالت اجتماعی اقتصادی و توزیع عادلانهٔ ثروت توأم با رفاه اقتصادی کمک کند. از طرفی به کارگیری الگوهای اخلاقی در بانک به درک بهتر خواسته های مشتری کمک نموده و منجر به بررسی و تامین نیازهای آن‌ها می شود که در نتیجه علاوه بر ایجاد مزیت رقابتی برای شرکت، رضایت مشتریان آن‌ها را نیز فراهم کرده و علاوه بر دستیابی به منافع خود، منافع کل جامعه را تامین نمایند. وجود ارزش های اخلاقی در صنعت بانکداری به معنی حذف کلیه عملیات مجرمانه از جمله کلاهبرداری، رشوه خواری و فساد است. بنابراین باید ارزش های اخلاقی مشخص در رفتارها و برخورد کارکنان سازمان فرهنگ سازی و نهادینه شده و از طرفی در جهت تطبیق راهبردها، سیاست ها و عملکرد بانک با آن ارزش اخلاقی ، ارزش های اخلاقی شناسایی شده و با جذب و تخصیص قرض‌الحسنه و ترویج آن به منزلهٔ راه کاری اسلامی، به دسته‌ای از نیازهای افرادی که به وجوه مالی احتیاج دارند پاسخ داده شود تا با حذف ربا دستیابی به اهداف بانکداری اسلامی امکان پذیر شود. با توجه به اهمیت موضوع پیشنهاد می شود:

۱- بانک‌های اسلامی باید مشتری‌های خویش را درباره‌ی خدمات مالی ابداعی خود متقاعد سازند و ثابت کنند که خدمات آن‌ها مطابق با شریعت و در عین حال با شرایط کسب و کار جدید مرتبط است؛

۲- مشارکت مردم در این فرایند؛

۳- اختصاص بخشی از منابع بانکی به صورت قرض‌الحسنه به نیازمندان ؛

۴- به حداقل رساندن نرخ ذخیرهٔ قانونی سپرده‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه؛

۵- اختصاص جایزه برای تشویق بیشتر مردم به امر قرض دادن؛

۶- حق الویت دادن به افرادی که از طرف قرض دهندگان به بانک یا صندوق قرض الحسنه، معرفی می‌شوند؛

۷- افزایش منابع قرض‌الحسنه با کاهش نرخ ذخیرهٔ قانونی به کمترین مقدار و در حدود یک درصد؛

۸- ملزم کردن شرکت ها و ادارات دولتی به سپرده گذاری در حساب‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه بانک‌هایی که کل منابع حاصله از این حساب ها را به تسهیلات قرض‌الحسنه اختصاص می دهند؛

۹- اعطاء قرض الحسنه برای اهداف تولیدی در تمام زمینه‌هایی که می‌تواند قرض گیرنده را در شروع یک زندگی مستقل و یا بهبود سطح درآمد و زندگی اش یاری بخشد.

. مراجع

- ابونوری، اسماعیل و قاسمی تازه آبادی، افسانه،(۱۳۸۶)، ارزیابی اثر ارزش افزوده قرض‌الحسنه بر توزیع درآمد)با استفاده از داده های پانل بین استانی(،فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی ، سال هفتم ، شماره ۲۸ ، ص۱۳۹-۱۶۴.

- اکبریان، رضا و رفیعی، حمید،(۱۳۸۶)،بانکداری اسلامی؛ چالش های نظری عملی و راهکارها، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۶ ، ص۹۷-۱۱۸.

- بابائی، فیروزه ،(۱۳۹۲)، درآمدی بر بانکداری اخلاقی، نشریه توسعه صادرات شماره ۱۱۲ .http://www.taghribnews.ir/vdciprazvt1awr2

- بیک زاده ، جعفر و حسین پورسنبلی، علیرضا و صادقی، محمد، (۱۳۸۹)، اخلاق حرفه ای، کار و جامعه، شماره ۱۲۶،ص۱-۹.

- تقی نتایج غلامحسین، نجف پور کردی حمیدرضا، بحری ثالث جمال، (۱۳۹۱)،هنجارهای یک نظام مالی اخلاقی و شرایط نیل به نظام مالی ایده آل در حوزه بانکداری، بیست و سومین همایش بانکداری اسلامی،ص۲۷۸-۳۰۹.

- پرویز ،داودی و محمد، بیدار،(۱۳۹۰)، بررسی الگوی تفکیک عقود در بانک‌داری اسلامی، سال سوم، شماره اول، پیاپی پنجم، پاییز و زمستان ۱۳۹۰، صفحه ۴۷ ـ ۷۸.

- تولّایی روح الله ،(۱۳۸۷)، عوامل تاثیرگذار بر رفتار اخلاقی کارکنان در سازمان، دوماهنامه علمی-ترویجی ،توسعه انسانی پلیس، شماره۲۵.

- حسینی سید شمس‌الدین، سوری امیررضا ،(۱۳۸۶)، کارایی بانک‌های ایران و عوامل مؤثر بر آن، نشریه: اقتصاد پژوهشنامه اقتصادی، شماره ۲۵ ،ص ۱۲۷- ۱۵۶.

- علی، خورسندیان و عباس، مرادپور و مرجان، شعبانی،(۱۳۹۳)، ارائه الگویی برای بانکداری اخلاقی، فصلنامه پژوهش ها و سیاستهای اقتصادی، سال بیست و دوم، شماره ۷۱ ، پاییز ۱۳۹۳ ، صفحات ۲۹-۵۲.

- طالبی ، محمد و کیانی، حسن،(۱۳۹۱)، بانکداری اخلاقی: بررسی نقاط مشترک و تمایز آن با بانکداری اسلامی، بیست و سومین همایش بانکداری اسلامی،ص۱۴۲-۱۵۵

- عرب مازار، عباس و کیقبادی، سعید، (۱۳۸۵)، جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکداری ایران، مجله اقتصاد اسلامی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ش ۱۶.

- محقق نیا ، محمدجواد،(۱۳۸۹)، بررسی جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران،معرفت اقتصادی، سال اول، شماره اول ، ص ۱۴۱-۱۶۲.

- مشرف جوادی، محمد حسین و قوچی فرد، حمزه،(۱۳۸۸)،ریسک در بانک‌ها و موسسات مالی اسلامی(با رویکردی بر ریسک قانونی)،بررسی های بازرگانی، شماره ۳۸، ص ۹۴-۱۰۷.

- معصومی نیا ، غلام علی، (۱۳۸۶)، اقتصاد اخلاقی، مبانی بینشی، آوازه ها و آثار، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال هفتم،شماره ۲۶.

- میر مغزی، سید حسین،(۱۳۸۶)،بیع الخیار از دیدگاه فقه و کاربرد آن در بانکداری بدون ربا، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی ، سال هفتم ، شماره ۲۵ ، ص۶۱-۹۸.

- Clerck, F. (2009), "Ethical Banking", PP. 209-227

- Shaw d, shinue.(2000). The impact of ethics in consumer choice: a mulitivariate modeling case study. ANZMAC visionary marketing for the 21 century. Facing the challenge.